

تفسیر فقهی

تفسیر فقهی، یکی از گرایشهای تفسیری **قرآن** که به تفکیک و دستبندی و تحلیل و **تفسیر** آیه‌ای می‌پردازد که با احکام فقهی ارتباط می‌یابد، تفسیر فقهی است.

فهرست مندرجات

- ۱ - [بستر واحد](#)
- ۲ - [آیت فقهی](#)
- ۳ - [اختلاف و اجتهاد](#)
- ۴ - [تقلید](#)
- ۵ - [مذاهب فقهی](#)
 - ۵.۱ - [روش استنباط](#)
 - ۵.۱.۱ - [مثال](#)
- ۶ - [دایره تفسیر فقهی](#)
 - ۶.۱ - [روشها](#)
- ۷ - [کتاب احکامالقرآن](#)
 - ۷.۱ - [اهل سنت](#)
 - ۷.۲ - [امامیه](#)
- ۸ - [ویژگیهای تفاسیر فقهی جدید](#)
- ۹ - [آرای پراکنده فقهی](#)
- ۱۰ - [فهرست منابع](#)
- ۱۱ - [پانویس](#)
- ۱۲ - [منبع](#)

بستر واحد

بدون شک دو دانش تفسیر و فقه در یک بستر تاریخی به وجود آمدند.

[۱] محمود شهبازی، ادوار فقه، ج ۱، ص ۴۷۸، ج ۱، تهران ۱۳۷۲ ش.

و از این رو در اصول و شیوه‌های فهم و منابع با یکدیگر در ارتباطاند، زیرا در اعتقاد اسلامی اولین و مهمترین منبع **تشریح** و استنباط **احکام**، قرآن است.

آیت فقهی

به نظر معرفت

[۲] مجدهادی معرفت، ج ۲، ص ۳۵۴، پانویس ۱، التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، مشهد ۱۴۱۸-۱۴۱۹.

اگر از زاویه خاص سیاسی و اجتماعی، که گذشتگان از آن غافل مانده‌اند، به قرآن توجه شود، شمار **آیت فقهی** متجاوز از دوهزار خواهد بود، اما بنا بر قول مشهور **شیعه**

[۳] حسن بن یوسف علامه حلی، قواعد الاحکام، ج ۱، ص ۵۲۶، قم ۱۴۱۳-۱۴۱۹.

[۴] مقداد بن عبدالله فاضل مقداد، کنز العرفان فی فقه القرآن، ج ۱، ص ۵، چاپ مجدباقر بهبودی، چاپ افست تهران ۱۳۸۴-۱۳۸۵.

[۵] زین‌الدین بن علی شهید ثانی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الممشقیة، ج ۳، ص ۶۳-۶۴، چاپ مجد کلان‌تر، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳.

[۶] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره، ج ۱، ص ۲۷، قم ۱۳۶۳-۱۳۶۷ ش.

تعداد این قسم از آیت، حدود پانصدتاست.

این آیت که بیانگر احکام عملی و تکالیف فقهی مسلمانان است، موضوعات متنوعی نظیر **احکام خانواده** و احکام اجتماعی و اقتصادی را در بر دارد.

[۷] مجمهدی مسعودی، «گستره مباحث فقهی قرآن»، ج ۱، ص ۵۵-۶۱، فصلنامه پژوهشهای قرآنی، سال ۱، ش ۴ (زمستان ۱۳۷۴).

اختلاف و اجتهاد

در قرآن احکام عملی معمولاً به صورت کلی بیان شده است.

در بسیاری از آیات نیز حکم با الفاظی بیان می‌شود که دلالت آن قطعی و ظاهر نیست و راه را برای **اجتهاد** و دخالت ذهن هموار می‌سازد. علاوه بر این، گاهی تأثیر رأی لغوی و نحوی مفسر یا فقیه و نظر او در باره برخی از مباحث اصول فقه، مانند عموم و خصوص یا اطلاق و تقیید و همچنین مسئله صحت و سقم و درجه اعتبار روایت، باعث ایجاد اختلاف در استنباط احکام می‌شود.

[۱۸] مساعد مسلم عبدالله آل‌جعفر، اثر التطور الفکری فی التفسیر فی العصر العباسی، ج ۱، ص ۱۵۷، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۵.

[۱۹] فهیدین عبدالرحمن رومی، اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۶، ریاض ۱۹۸۶/۱۴۰۷.

[۲۰] مساعد مسلم عبدالله آل‌جعفر، اثر التطور الفکری فی التفسیر فی العصر العباسی، ج ۱، ص ۲۳۲-۲۵۵، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۵.

این اختلافات از همان ابتدا با وفات **پیامبر** آغاز شد، چنانکه گاهی **صحابه** نیز در فهم یک آیه و احکام ناشی از آن اختلاف‌نظر پیدا می‌کردند.

[۲۱] محمد خضری، تاریخ التشریح الاسلامی، ج ۱، ص ۹۷-۱۰۵، بنارس ۱۴۰۳/۱۹۸۳.

[۲۲] محسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۱۵، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

این وضع تا زمان شکل‌گیری رسمی مذاهب فقهی ادامه یافت، ضمن اینکه مسائل جدیدی نیز برای مسلمانان پیش آمد.

تقلید

در این میان پیشوایان مذاهب با الله و براهین مختلف و به دور از اغراض شخصی به آنچه از نظر خود صحیح می‌دانستند، **فتوا** می‌دادند اما پس از این دوران، جریان **تقلید** از فقیهان و مکاتب فقهی شکل گرفت و هر مکتب فقهی با جانب‌داری از احکام و آرای فقهی پیشوای خود سعی در ترویج آن و ابطال آرای مخالفان داشت و با روی آوردن به تأویل و احیاناً قول به نسخ یا تخصص تلاش می‌کرد آیات قرآن را شاهد بر رأی فقهی خود یا دست کم غیر معارض با آن نشان دهد،

[۲۳] محسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۱۷-۴۱۴، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

به گونه‌ای که می‌توان قرن دوم و سوم را علاوه بر شکل‌گیری مذاهب فقهی، **عصر** تنظیم و ترتیب یافتن فقه و تفسیر فقهی بر پایه مذاهب دانست.

[۲۴] محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۸۹-۹۰، تهران ۱۴۱۴.

مذاهب فقهی

پس از این دوره، پیروان هر مذهب فقهی برحسب قواعدشان به استنباط احکام از آیات پرداختند و تفاسیری برای آیات احکام نوشتند که اختلافات مذاهب فقهی در آن‌ها منعکس بود.

← روش استنباط

در این آثار معمولاً مؤلف به هنگام تفسیر آیات، ابتدا آرای فق‌ها و بزرگان مذاهب دیگر را به همراه دلایل آنان بیان می‌کند، سپس با استفاده از دانش لغوی و نحوی و اصولی خود و با ارائه شواهد قرآنی و حدیثی نظرش را، که همواره منطبق بر یکی از مذاهب شناخته شده فقهی است، به اثبات می‌رساند.

← مثال

مثلاً، در آیه ششم سوره مائده (آیه وضو) که دارای مسائل و احکام عبادی بسیاری است،

[۲۵] ابن‌عربی، احکام‌القرآن، ج ۱، ص ۵۵۷-۵۵۸، چپ علی محمد بجاوی، بیروت: دار الجیل.

قواعد نحوی و اصولی، اشتراک معنایی حرف «واو» و روایت رسیده در این باب باعث اختلاف فراوان و در نتیجه قول به وجوب یا عدم وجوب ترتیب در وضو گردیده است.

[۲۶] احمدبن علی جصاص، کتاب احکام‌القرآن، ج ۲، ص ۳۶۴-۳۶۰، استانبول ۱۳۳۵-۱۳۳۸، چپ افسر بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶.

[۲۷] ابن‌عربی، احکام‌القرآن، ج ۱، ص ۵۶۱-۵۶۲، چپ علی محمد بجاوی، بیروت: دار الجیل، (بی‌تا).

[۲۸] محمدبن احمد قرطبی، الجامع لاحکام‌القرآن، ج ۳، جزء ۶، ص ۹۹۹-۹۹۸، ج ۳، جزء ۶، بیروت ۱۹۶۵، چپ افسر تهران ۱۳۶۴ ش.

[۲۹] مقداد بن عبدالله فاضل مقداد، کنز‌العرفان فی فقه‌القرآن، ج ۱، ص ۱۹-۲۲، چپ محمدباقر بهبودی، چپ افسر تهران ۱۳۸۴-۱۳۸۵.

دایره تفسیر فقهی

تفسیر فقهی تنها به احکام تکلیفی و وضعی می‌پردازد.

[۳۰] محمدعلی معرفت، التفسیر والمفسرون فی توبه القشیب، ج ۲، ص ۳۵۴، مشهد ۱۴۱۸-۱۴۱۹.

در این روش سعی مفسر بر **استنباط** حکم از آیاتی است که به صراحت یا اشاره متضمن حکمی شرعی است،

[۳۱] محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۸۸، تهران ۱۴۱۴.

از بنبرو می‌توان آن را یکی از قدیمترین انواع تفسیر موضوعی به حساب آورد.

این نوع تفسیر را، از آن جهت که فق‌ها آن را بر عهده دارند، از دقیقترین تفاسیر دانسته‌اند.

[۳۲] مرتضی بن محمد امین انصاری، الانظار التفسیریة للشیخ الانصاری، ج ۱، ص ۹، تدوین صاحبعلی محبتی، قم ۱۳۷۶ ش.

تفاسیر فقهی همه احکام مرتبط با موضوع آیه، را مطرح می‌نمایند، چنانکه به نظر **رومی**

[۳۳] فهیدین عبدالرحمن رومی، اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۷، ریاض ۱۹۸۶/۱۴۰۷.

بین این تفاسیر و کتب فقه فرق چندانی نیست؛ اما در تفاسیر دیگر، مفسران در ذیل آیت مربوط به احکام، تنها به ارائه حکم فقهی صریح و رأی خودشان بسنده می‌کنند. [۲۴] مساعد مسلم عبدالله آل‌جعفر، أثر التطور الفکری فی التفسیر فی العصر العباسی، ج ۱، ص ۱۴۶، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۵.

← روشها

مؤلفان تفاسیر فقهی در ترتیب این کتب معمولاً دو روش را به کار برده‌اند: (۱) تفسیر آیت احکام به ترتیب سوره‌ها و آیت؛ (۲) تنظیم آیت‌فقهی قرآن بر اساس ابواب رایج در کتب فقه. **مفسران اهل سنت** غالباً روش اول را برگزیده‌اند و **مفسران شیعه** به طریق دوم رفته‌اند.

[۲۵] محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۹۱-۹۰، تهران ۱۴۱۴.

[۲۶] کاظم مدیرشانه‌چی، آیت الاحکام، ج ۱، ص ۵، تهران ۱۳۷۸ ش.

احادیث فقهی پیامبر اکرم و توضیح و تبیین آن‌ها از جانب **صحابه** و **امامان شیعه**، بخشی از تفاسیر فقهی محسوب می‌گردد، [۲۷] محمدعلی معرفت، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ج ۲، ص ۳۵۵، مشهد ۱۴۱۹-۱۴۱۸.

هر چند به گفته **ذهبی**

[۲۸] محمدحسین ذهبی، التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۴۱۸، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

قبل از عصر تدوین جز مطالبی پراکنده از فقهای صحابه و تابعین، تفسیر فقهی دیگری یافت نمی‌شود.

کتاب احکام القرآن

این‌ندیم

[۲۹] این‌ندیم، ص ۴۰-۴۱

در میان مؤلفان کتب احکام القرآن نام **محمد بن سائب کلبی** (متوفی ۱۴۶)، از اصحاب خاص امام **بقر** و امام **صادق** علیهما السلام، را ذکر کرده و سیدحسن **صدر**

[۳۰] حسن صدر، تأسیس الشیعه لعلم الاسلام، ج ۱، ص ۳۲۱، بغداد ۱۳۷۰، (چاپ افسر تهران بی‌تا).

بر این اساس وی را اولین نویسنده **احکام القرآن** دانسته است.

اثری از این کتب در دست نیست.

← اهل سنت

قدیمترین تفسیر فقهی بر جامانده، متعلق به **محمد بن ادریس شافعی** (متوفی ۲۰۴) است که **احمد بن حسین بیهقی** (متوفی ۴۵۸) آن را گرد آورده است. پس از وی **ابوبکر احمد بن علی جصاص** (متوفی ۳۷۰)، از علمای حنفی، احکام القرآن را نوشت و از آن پس تألیف این قبیل کتب‌ها ادامه یافت،

[۳۱] مرتضی بن محمد امین انصاری، الانظار التفسیریة للشیخ الانصاری، ج ۱، ص ۹-۱۰، تدوین صاحبعلی محبی، قم ۱۳۷۶ ش.

چنانکه **ابوالحسن علی بن محمد کبیر اسی** (متوفی ۵۰۴) از **عالمان شافعی**، **ابوبکر محمد بن عبدالله ابن عربی** (متوفی ۵۴۳) و **ابو عبدالله محمد بن احمد قرطبی** (متوفی ۶۷۱) از مالکیان و **محمد بن حسین بن قاسم** (متوفی ۱۰۶۷) از زیدیان کتابهایی در این زمینه تألیف کردند.

[۳۲] محمدحسین ذهبی، التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۴۱۸-۴۱۹، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

تفسیر زادالمسیر فی علم التفسیر **ابن جوزی** (متوفی ۵۹۷) نیز اگر چه خلاص آیت احکام نیست، اما بر مبنای آرای فقهی **مذهب حنبلی** نوشته شده است.

[۳۳] ابن جوزی، الباز الاشهب المنقصر علی مخالفی المذهب لاین الجزوی، ج ۱، ص ۷۲، چاپ علی حروج، در الابحاث، سال ۳۸ (۱۹۹۰).

[۳۴] محمدحسین ذهبی، التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۴۱۴-۴۲۰، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

[۳۵] فهد بن عبدالرحمان رومی، اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۷، ریاض ۱۹۸۶/۱۴۰۷.

[۳۶] حاجی خلیفه، ج ۱، ستون ۲۰

[۳۷] محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۸۳۷، تهران ۱۴۱۴.

← امامیه

در میان امامیه نیز قدیمترین کتاب مستقل در این باب، نوشته **قطب‌الدین ابوالحسن سعید بن هبه الله راوندی** (متوفی ۵۷۳) است.

[۳۸] مرتضی بن محمد امین انصاری، الانظار التفسیریة للشیخ الانصاری، تدوین صاحبعلی محبی، قم ۱۳۷۶ ش.

پس از او **فاضل مقداد سیوری** (متوفی ۸۲۶) یکی از جامعترین این تفاسیر را نوشت.

[۳۹] آقا بزرگ طهرانی، ج ۱، ص ۴۰-۴۴.

[۴۰] محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۹۲-۹۱، تهران ۱۴۱۴.

تألیفات جدید در زمینه تفسیر فقهی انک است و تفاوت‌های بسیاری با کتب کهن و متقدم دارد.

ویژگیهای تفاسیر فقهی جدید

اهم ویژگیهای تفاسیر فقهی جدید بدین قرار است: بیان کلیت و مطالب مهم و اجتناب از تطویل؛ دوری از تعصب و عدم پابندی به یک مذهب فقهی خاص؛ اهتمام به رد برخی شبهات نسبت به احکامی چون قطع دست سارق و رجم زانی؛ و پرداختن به بخشی از آیت احکام، نه همه آن‌ها از آنرو که این کتب‌ها بیشتر برای دانشجویان رشته‌های علوم قرآنی نوشته شده و جنبه آموزشی دارد.

[۴۱] فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۸-۴۱۹، ریاض ۱۹۸۶/۱۴۰۷.

[۴۲] فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۳۶، ریاض ۱۹۸۶/۱۴۰۷.

[۴۳] کاظم مدیرشانهچی، آیت الاحکام، ج ۱، ص ۳-۴، تهران ۱۳۷۸ ش.

آرای پراکنده فقهی

امروزه گاهی به دلیل شخصیت ممتاز علمی یک مفسر یا فقیه متقدم، که خود تفسیر فقهی مستقلی ننوشته است، آرای پراکنده فقهی وی در ذیل آیت احکام، از لابلای تفسیر یا کتب فقهی او، جمع‌آوری می‌شود و به صورت مجموعه‌ای مستقل به چاپ می‌رسد، نظیر الاحکام الفقهیه للامام الطبری: مجموعه من کتب التفسیر له (بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰) تدوین محمدحسن محمدحسن اسماعیل که به ترتیب ابواب فقه سامان یافته و الانظار التفسیری به للشیخ الانصاری (قم ۱۳۷۶ ش) تدوین صالحعلی محبتی که به ترتیب سوره‌های قرآن تنظیم شده است. [۴۴] محمدعلی هاشم‌زاده، «کتاب‌شناسی احکام قرآن (بر اساس ترتیب قرن)»، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال ۱، ش ۳ ص ۱۶۹-۱۸۴. (پاییز ۱۳۷۴).

فهرست منابع

- (۱) آقا بزرگ طهرانی.
- (۲) مساعد مسلم عبدالله آل‌جعفر، أثر التطور الفکری فی التفسیر فی العصر العباسی، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۵.
- (۳) ابن‌جوزی، الباز الأشهب المنقصر علی مخالفی المذهب لابن‌الجوزی، چاپ علی حروج، در الابحث، سال ۳۸ (۱۹۹۰).
- (۴) ابن‌عربی، احکام‌القرآن، چاپ علی محمد بجای، بیروت: دار الجیل، (بی‌تا).
- (۵) ابن‌ندیم.
- (۶) مرتضی بن محمد امین انصاری، الانظار التفسیری للشیخ الانصاری، تدوین صالحعلی محبتی، قم ۱۳۷۶ ش.
- (۷) محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، تهران ۱۴۱۴.
- (۸) یوسف‌بن احمد بحرانی، الحدائق الناصره فی احکام العتره الطاهره، قم ۱۳۶۷-۱۳۶۳ ش.
- (۹) احمدبن علی جصاص، کتب احکام‌القرآن، استانبول ۱۳۳۵-۱۳۳۸، چاپ افست بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶.
- (۱۰) حاجی خلیفه.
- (۱۱) محمد خضری، تاریخ التشریح الاسلامی، بنارس ۱۴۰۳/۱۹۸۳.
- (۱۲) محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.
- (۱۳) فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ریاض ۱۹۸۶/۱۴۰۷.
- (۱۴) محمود شهابی، ادوار فقه، ج ۱، تهران ۱۳۷۲ ش.
- (۱۵) زین‌الدین‌بن علی شهید ثانی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه المشقیة، چاپ محمد کلان‌تر، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳.
- (۱۶) حسن صدر، تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام، بغداد ۱۳۷۰ (چاپ افست تهران بی‌تا).
- (۱۷) حسن‌بن یوسف علامه حلّی، قواعد الاحکام، قم ۱۴۱۳-۱۴۱۹.
- (۱۸) مقداد بن عبدالله فاضل مقداد، کنز العرفان فی فقه القرآن، چاپ محمدباقر بهبودی، چاپ افست تهران ۱۳۸۵-۱۳۸۴.
- (۱۹) محمدبن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۳، جزء ۶، بیروت ۱۹۶۵، چاپ افست تهران ۱۳۶۴ ش.
- (۲۰) کاظم مدیرشانهچی، آیت الاحکام، تهران ۱۳۷۸ ش.
- (۲۱) محمد مهدی مسعودی، «گستره مباحث فقهی قرآن»، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال ۱، ش ۴ (زمستان ۱۳۷۴).
- (۲۲) محمد هادی معرفت، التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، مشهد ۱۴۱۸-۱۴۱۹.
- (۲۳) محمدعلی هاشم‌زاده، «کتاب‌شناسی احکام قرآن (بر اساس ترتیب قرن)»، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال ۱، ش ۳ (پاییز ۱۳۷۴).

پانویس

۱. ↑ محمود شهابی، ادوار فقه، ج ۱، ص ۴۷۸، ج ۱، تهران ۱۳۷۲ ش.
۲. ↑ محمد هادی معرفت، ج ۲، ص ۳۵۴، پانویس ۱، التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، مشهد ۱۴۱۸-۱۴۱۹.
۳. ↑ حسن‌بن یوسف علامه حلّی، قواعد الاحکام، ج ۱، ص ۵۲۶، قم ۱۴۱۳-۱۴۱۹.
۴. ↑ مقداد بن عبدالله فاضل مقداد، کنز العرفان فی فقه القرآن، ج ۱، ص ۵، چاپ محمدباقر بهبودی، چاپ افست تهران ۱۳۸۵-۱۳۸۴.
۵. ↑ زین‌الدین‌بن علی شهید ثانی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه المشقیة، ج ۳، ص ۶۴-۶۳، چاپ محمد کلان‌تر، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳.
۶. ↑ یوسف‌بن احمد بحرانی، الحدائق الناصره فی احکام العتره الطاهره، ج ۱، ص ۲۷، قم ۱۳۶۷-۱۳۶۳ ش.
۷. ↑ محمد مهدی مسعودی، «گستره مباحث فقهی قرآن»، ج ۱، ص ۵۵-۶۱، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال ۱، ش ۴ (زمستان ۱۳۷۴).
۸. ↑ مساعد مسلم عبدالله آل‌جعفر، أثر التطور الفکری فی التفسیر فی العصر العباسی، ج ۱، ص ۱۵۷، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۵.
۹. ↑ فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۶، ریاض ۱۹۸۶/۱۴۰۷.
۱۰. ↑ مساعد مسلم عبدالله آل‌جعفر، أثر التطور الفکری فی التفسیر فی العصر العباسی، ج ۱، ص ۲۳۲-۲۵۵، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۵.
۱۱. ↑ محمد خضری، تاریخ التشریح الاسلامی، ج ۱، ص ۹۷-۱۰۵، بنارس ۱۴۰۳/۱۹۸۳.
۱۲. ↑ محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۱۵، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.
۱۳. ↑ محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۱۴-۴۱۷، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.
۱۴. ↑ محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۸۹-۹۰، تهران ۱۴۱۴.
۱۵. ↑ ابن‌عربی، احکام‌القرآن، ج ۱، ص ۵۵۷-۵۵۸، چاپ علی محمد بجای، بیروت: دار الجیل.
۱۶. ↑ احمدبن علی جصاص، کتب احکام‌القرآن، ج ۲، ص ۳۶۰-۳۶۴، استانبول ۱۳۳۵-۱۳۳۸، چاپ افست بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶.
۱۷. ↑ ابن‌عربی، احکام‌القرآن، ج ۱، ص ۵۶۱-۵۶۲، چاپ علی محمد بجای، بیروت: دار الجیل، (بی‌تا).

۱۸. [↑ محمدبن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۳، جزء ۶، ص ۹۹-۹۸، ج ۳، جزء ۶، بیروت ۱۹۶۵، چپ افست تهران ۱۳۶۴ ش.](#)
۱۹. [↑ مقداد بن عبدالله فاضل مقداد، کنز العرفان فی فقه القرآن، ج ۱، ص ۲۲-۱۹، چپ مجدباقر بهبودی، چپ افست تهران ۱۳۸۴-۱۳۸۵.](#)
۲۰. [↑ محمدهادی معرفت، التفسیر والمفسرون فی توبه القشیب، ج ۲، ص ۳۵۴، مشهد ۱۴۱۸-۱۴۱۹.](#)
۲۱. [↑ محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۸۸، تهران ۱۴۱۴.](#)
۲۲. [↑ مرتضی بن محمد امین انصاری، الانظار التفسیریة للشیخ الانصاری، ج ۱، ص ۹، تدوین صاحبعلی محیی، قم ۱۳۷۶ ش.](#)
۲۳. [↑ فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۷، ریاض ۱۴۰۷/۱۹۸۶.](#)
۲۴. [↑ مساعد مسلم عبدالله آلجعفر، أثر التطور الفکری فی التفسیر فی العصر العباسی، ج ۱، ص ۱۴۶، بیروت ۱۴۰۵/۱۹۸۴.](#)
۲۵. [↑ محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۹۱-۹۰، تهران ۱۴۱۴.](#)
۲۶. [↑ کاظم مدیرشانهچی، آیت الاحکام، ج ۱، ص ۵، تهران ۱۳۷۸ ش.](#)
۲۷. [↑ محمدهادی معرفت، التفسیر والمفسرون فی توبه القشیب، ج ۲، ص ۳۵۵، مشهد ۱۴۱۸-۱۴۱۹.](#)
۲۸. [↑ محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۱۸، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.](#)
۲۹. [↑ ابن ندیم، ص ۴۰-۴۱.](#)
۳۰. [↑ حسن صدر، تأسیس الشیعه لعلوم الاسلام، ج ۱، ص ۳۲۱، بغداد ۱۳۷۰، \(چپ افست تهران بی تا\).](#)
۳۱. [↑ مرتضی بن محمد امین انصاری، الانظار التفسیریة للشیخ الانصاری، ج ۱، ص ۱۰-۹، تدوین صاحبعلی محیی، قم ۱۳۷۶ ش.](#)
۳۲. [↑ محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۱۸-۴۱۹، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.](#)
۳۳. [↑ ابن جوزی، الباز الأشهب المنقص علی مخالفی المذهب لابن جوزی، ج ۱، ص ۷۲، چپ علی بحروج، در الابحث، سال ۳۸ \(۱۹۹۰\).](#)
۳۴. [↑ محمدحسین ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۱۴-۴۲۰، قاهره ۱۴۰۹/۱۹۸۹.](#)
۳۵. [↑ فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۷، ریاض ۱۴۰۷/۱۹۸۶.](#)
۳۶. [↑ حاجی خلیفه، ج ۱، ستون ۲۰.](#)
۳۷. [↑ محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۸۳۷، تهران ۱۴۱۴.](#)
۳۸. [↑ مرتضی بن محمد امین انصاری، الانظار التفسیریة للشیخ الانصاری، تدوین صاحبعلی محیی، قم ۱۳۷۶ ش.](#)
۳۹. [↑ آقا بزرگ طهرانی، ج ۱، ص ۴۰-۴۴.](#)
۴۰. [↑ محمدعلی ایازی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، ج ۱، ص ۹۲-۹۱، تهران ۱۴۱۴.](#)
۴۱. [↑ فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۱۸-۴۱۹، ریاض ۱۴۰۷/۱۹۸۶.](#)
۴۲. [↑ فهیدین عبدالرحمان رومی، اتجاهلت التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۴۳۶، ریاض ۱۴۰۷/۱۹۸۶.](#)
۴۳. [↑ کاظم مدیرشانهچی، آیت الاحکام، ج ۱، ص ۳-۴، تهران ۱۳۷۸ ش.](#)
۴۴. [↑ محمدعلی هاشمزاده، «کتبشناسی احکام قرآن \(بر اسلس ترتیب قرآن\)»، فصلنامه پژوهشهای قرآنی، سال ۱، ص ۱۶۹-۱۸۴. \(پاییز ۱۳۷۴\).](#)

منبع

[دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، برگرفته از مقاله «تفسیر فقهی»، شماره ۵۰۱۲.](#)